

NIEUWSBRIEF

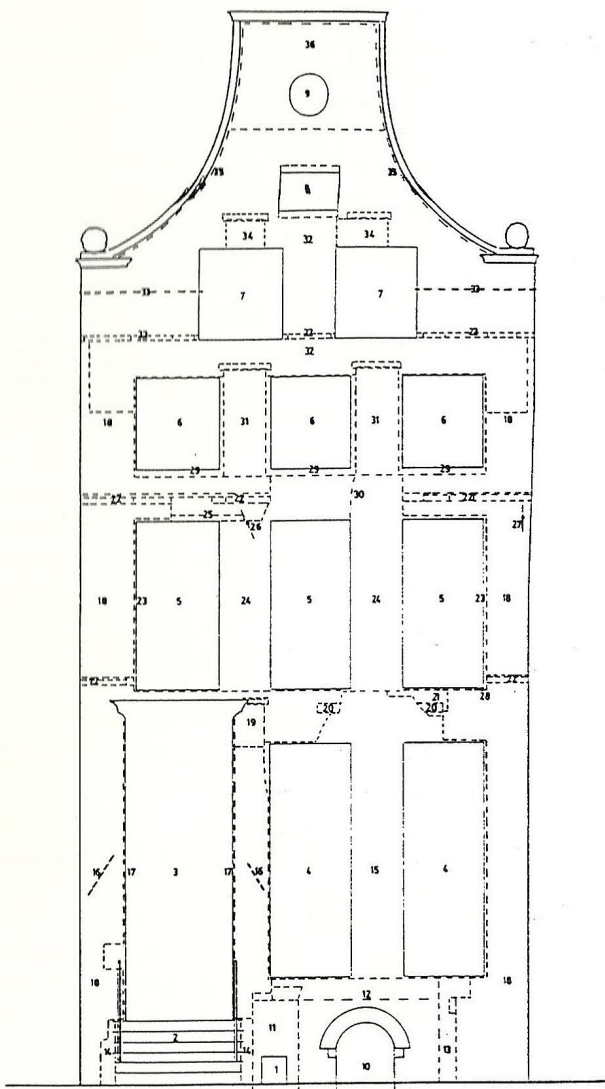
Stichting

Bouwhistorie

Nederland

Nummer 6

Juni 1993

Algemeen bestuur:
H. Janse (voorzitter)
A.H. van Drunen
B.J.M. Klück
E.M. Kylstra
J.M.H. Penders (onderwijs-coördinator)
D.J. de Vries
D.J.K. Zweers

Dagelijks bestuur:
K.J. Steehouwer (vice-voorzitter)
A.H.M. Glaudemans (secretaris)
R.J.W.M. Gruben (penningmeester)

Redactie Nieuwsbrief:
H. Janse (eindredactie)
R. Glaudemans
R. Gruben
D. Zweers

Redactieadres:
Nieuwsbrief Bouwhistorie
Bethaniëstraat 4
5211 LJ 's-Hertogenbosch
Tel.: 073-145225

Kopij / reacties:
Vóór 15 augustus a.s. te zenden aan het bovenstaande redactieadres.
De redactie houdt zich het recht voor ingezonden stukken te weigeren of in te korten (in overleg met de auteur).

Donateurs:
U kunt donateur van de SBN worden door jaarlijks minimaal f. 25,- over te maken op postgiro 273441 t.n.v. SBN, Zwaansteeg 11, 3511 VG Utrecht.
U wordt dan op de hoogte gehouden van het doen en laten van de stichting door middel van de vier maal per jaar verschijnende Nieuwsbrief.

Twee jaar SBN, terugblik en toekomstplannen

Inleiding, door Herman Janse gehouden op de eerste donateursdag van de SBN op 8 mei 1993 te 's-Hertogenbosch.

Op deze eerste donateursdag van de Stichting Bouwhistorie Nederland is er reden om terug te zien op de historie van ons vak: de bouwhistorie, en om een blik te werpen in de toekomst.

Bouwhistorie is een jonge wetenschap, ontstaan aan het einde van de jaren vijftig van deze eeuw, toen het besef groeide, dat er veel was af te lezen over de bouwtijd en de bouwwijze van een gebouw aan de manier waarop het is opgetrokken en uit de toegepaste materialen en constructies. Voorwaarde is, dat alles wordt gezien vanuit het vakgebied van diegenen, die het bouwwerk tot stand brachten: de ambachtslieden, de bouwers, de bouwkundigen. Op die manier is het mogelijk zich in te leven in de wereld van de leveranciers van materialen en de vaklieden, die al dan niet onder leiding en toezicht van bouwmeesters eenvoudige en soms zeer ingewikkelde bouwwerken tot stand brachten. Zo leerde men de mogelijkheden en onmogelijkheden in het bouwbedrijf kennen.

De bouwhistorie is een nieuwe mogelijkheid om naast de kunsthistorie een gebouw zeer indringend te bestuderen. De kunsthistoricus beschouwt een gebouw aan de oppervlakte van de muren, wanden en plafonds; de bouwhistoricus probeert tot de kern van materialen en constructies door te dringen. Het is eigenlijk een vorm van archeologie in funderingen en boven de grond.

In de afgelopen veertig jaar heeft de bouwhistorie zich in Nederland ontwikkeld tot een volwaardige tak van wetenschap, waarin thans enkele tientallen onderzoekers werkzaam zijn. Die hebben zich verenigd onder het banier van de Stichting Bouwhistorie Nederland (SBN), die in 1991 werd opgericht.

Bestuursleden en actieve collega's hebben zich gebogen over zaken als de inhoud en de opzet van een bouwhistorisch onderzoek en de verhouding tot een opdrachtgever. Ook is een voorlopige opzet gemaakt voor de inhoud van een bouwhistorische opleiding op academisch niveau.

De *Nieuwsbrief Bouwhistorie*, waarvan het eerste nummer in maart 1992 verscheen, vormt een weerslag van al datgene, wat er in de bouwhistorische wereld omgaat. Daarbij wordt een kritische instelling niet geschuwd, hetgeen door sommigen niet geheel in dank wordt afgenomen. Voor een

weerwoord wordt vanzelfsprekend plaats ingetuimd. Uit dergelijke discussies blijkt, dat er nog veel verschil van mening en onbegrip heerst over de inhoud van het begrip bouwhistorie, de uitvoering van een onderzoek en de invloed daarvan op een restauratie.

Tot op zekere hoogte kan gesteld worden, dat de bouwhistorische discipline in Nederland in het stadium van volwassenheid is geraakt. Er zijn echter problemen. Nog maar weinig samenvattende standaardwerken werden gepubliceerd en er is geen opleidingsinstituut, waar het vak wordt onderwezen. Daardoor zijn alle beoefenaren van de bouwhistorie aangewezen op zelfstudie, hetgeen tot gevolg heeft, dat vrijwel niemand een volledig overzicht heeft van het hele terrein en de kennis hoofdzakelijk wordt verspreid tijdens bijeenkomsten en door (soms zeer verborgen) artikelen in tijdschriften.

Alle beoefenaren van het vak zijn, door ontbreken van een gerichte en gespecialiseerde opleiding, min of meer autodidact. De Rijksdienst voor de Monumentenzorg vervult al jaren een samenbindende rol, mede door het organiseren van het zogenoemde Bouwhistorisch platform. De RDMZ is echter geen opleidingsinstituut. Ook de rol van wetenschappelijk centrum wordt er helaas steeds meer op de achtergrond gedrongen.

De SBN stelde daarom vorig jaar de sectie Onderwijs in, die activiteiten op het gebied van onderwijs in de bouwhistorie ontwikkelt, stimuleert en coördineert.

Er wordt thans gedacht aan de mogelijkheid een studie op academisch niveau op te zetten. De tijd is daarvoor zo langzamerhand rijp, anders dan ik 3½ jaar geleden bij het poneren van de dertiende stelling bij mijn proefschrift kon bevroeden. Die stelling luidde: *"De bouwhistorie dient als zelfstandige discipline en studierichting te worden erkend en een eigen leerstoel te krijgen"*.

Om inmiddels de tijd niet onbenut te laten verstrijken, organiseert de SBN in samenwerking met de Academie van Bouwkunst te Amsterdam in de komende herfst een cursus *Inleiding tot de bouwhistorie*. Deze cursus is bedoeld voor hen, die al in de monumentenzorg werkzaam zijn en de behoefte voelen om meer te weten van de historische achtergronden van het bouwen.

Het jonge vak bouwhistorie kan nog niet putten uit een omvangrijke literatuur. Wij hebben ons voorgenomen zoveel als dat in ons vermogen ligt verworven basiskennis uit te dragen in publikaties, onder meer in het *Restau-*

ratievademecum, in boeken en tijdschriftartikelen. Een middel, wat wij met graagte aangrepen, was de gelegenheid die geboden werd om ter gelegenheid van de Open Monumentendag in 1992 een populair boekje te verzorgen, getiteld *"Bouwgeschiedenis van Monumenten"*. De formules om door middel van eenvoudige teksten, toegelicht met instructieve tekeningen de bouwhistorie aan het grote publiek te presenteren, blijkt zeer goed te voldoen.

Door de gelukkig groeiende belangstelling voor ons vak is het dringend noodzakelijk daaraan een duidelijke structuur te geven. Opdrachtgevers moeten weten en beseffen wat een goed onderzoek inhoudt. De SBN wil daarin een rol vervullen door gerichte voorlichting over de noodzaak en mogelijkheden naar gemeentebesturen en andere potentiële belanghebbenden.

Wil de bouwhistorie uitgroeien tot een volwaardige en gerespecteerde wetenschap, dan is het dringend nodig de basiskennis op veel terreinen te verzamelen en toegankelijk te maken. Het onderwijs moet daaruit kunnen putten. Over veel onderwerpen zullen nog samenvattende publikaties moeten verschijnen. Hoe komen we aan al die gegevens. Daarvoor moeten talloze gegevens worden verzameld, door eigen onderzoek, door toevallige ontmoeting, door het lezen van allerlei publikaties op veel terreinen, historisch, kunsthistorisch, bouwhistorisch, sociaal geografisch, heemkundig, noem maar op. Al die grote en kleine stukjes uit de grote legpuzzels moeten bij elkaar worden gelegd. Het is daarom ook dringend noodzakelijk, dat het bestuur van de SBN en de redactie van de Nieuwsbrief zo veel mogelijk door de leden op de hoogte wordt gehouden van relevante publikaties, die zowel onderzoek aan een enkel gebouw als een bepaald onderwerp uit het basisstudeveld tot onderwerp hebben.

Wij zijn het er over eens dat er een databank moet komen, waarin al die gegevens worden bijeengebracht en waar ze weer eenvoudig kunnen worden geraadpleegd. Over de inrichting daarvan wil ik niet veel zeggen, laat staan in details treden. Eén ding is in de afgelopen jaren duidelijk geworden: de indeling moet niet gebaseerd zijn op een topografische rangschikking, maar op een ordening naar onderwerpen, naar bouwhistorische zaken. Het samenstellen van een trefwoordenlijst en een overzicht van synoniemen moet niet erg ingewikkeld zijn na de herziening van *'Haslinghuis'* van 1986 en de thans ophanden zijnde nieuwe bewerking. De SBN heeft onlangs het initiatief genomen door een sectie Documentatie in het leven te roepen. Het is een

zaak van zeer groot belang voor de vakbroeders en -zusters, verenigd in de SBN.

Ik hoop U met dit korte overzicht van activiteiten in de bouwhistorie in het recente verleden (ons vak begint toch ergens in de Oudheid?) en voor de nabije toekomst een inzicht te hebben gegeven in het wel en wee van ons zo razend interessante vak.

Herman Janse

Naar een verbreding van het bouwhistorisch onderzoek

Bewerking van de rede, door Ad van Drunen gehouden op de eerste donateursdag van de SBN op 8 mei 1993 te 's-Hertogenbosch.

De decentralisatie heeft de monumentenzorg tot nu toe weinig goeds opgeleverd. Een goede uitzondering op deze trieste constatering is de groei van de bouwhistorie. De vraag naar bouwhistorisch onderzoek en naar goede bouwhistorici is sterk gestegen. De SBN heeft zich als taak gesteld deze stroomversnelling in goede banen te leiden. Het nog jonge vak moet zich in kwantitatieve en kwalitatieve zin verder ontwikkelen, wil het een blijvende plaats in de monumentenzorg en in de wetenschappelijke wereld krijgen. Zowel de praktische als de theoretische kanten van de bouwhistorie vragen daarom om verbreding en verdieping. De praktische bruikbaarheid en uitvoerbaarheid van het bouwhistorisch onderzoek zijn echter zo essentieel, dat de theoretische kanten van het vak dreigen te verengen tot het onderzoeken van afzonderlijke gebouwen en onderdelen van gebouwen.

Op de SBN-contactdag in 's-Hertogenbosch zijn beide facetten van het onderzoek aan de orde gesteld. Het onderzoek in deze stad is ontstaan vanuit de monumentenzorgpraktijk. Na 18 jaar is er een werkwijze ontstaan die naast deze praktische toepassing ook in theoretische zin vruchten afwerpt. Kenmerkend voor deze werkmethode is de integrale aanpak, waarbij wordt samengewerkt met de aanverwante disciplines historisch onderzoek, archeologie en kunstgeschiedenis. Het bouwhistorisch onderzoek beperkt zich hierbij niet tot afzonderlijke gebouwen of onderdelen ervan. De stad als "historisch bouwwerk" is als geheel onderwerp van studie.

In een inleiding op deze dag heb ik het theoretische kader voor dit brede bouwhistorisch onderzoek geschetst. Hier volgt een samenvatting van deze voordracht. De praktische resultaten, zoals die in de vorm van bouw-blokonderzoeken op 8 mei eveneens aan de orde zijn gesteld zullen in een volgende Nieuwsbrief afzonderlijk beschreven worden.

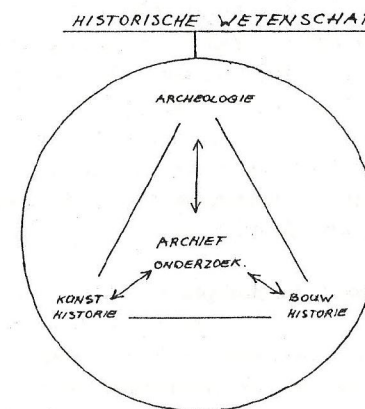
De bouwhistorie als wetenschappelijke discipline

'De bouwhistorie dient als zelfstandige discipline en studierichting te worden erkend en een eigen leerstoel te krijgen'. Met deze stelling sloot Herman Janse op 26 oktober 1989 zijn promotieonderzoek aan de Rijksuniversiteit van Leiden af.

Hij voelde zich in het kunsthistorische bolwerk Leiden kennelijk niet geheel thuis. Maar was de Technische Universiteit Delft een beter onderkomen geweest? Of is een studie over houten kappen in Nederland 1000-1940 beter op zijn plaats bij een archeologische faculteit, waar men zich bezig houdt met het onderzoek van de middeleeuwen? Deze vragen zijn eigenlijk niet goed te beantwoorden. Bouwhistorie bevindt zich ergens tussen deze disciplines in (afb. 1). Vandaar waarschijnlijk Janse's laatste stelling.

Bouwhistorie is evenals de archeologie en de kunstgeschiedenis een deeldiscipline van de historische wetenschap.

Het is een nog jonge vakdiscipline. Zeker in vergelijking met de archeologie, die zijn wortels in de 18de eeuw heeft, de kunstgeschiedenis, die voortgekomen is uit een 19de eeuwse traditie, of de nog veel oudere historische wetenschap.

Afb. 1.

Bouwhistorie neemt wel een vergelijkbare plaats in tussen de archeologie en de kunstgeschiedenis. Samen leveren zij gegevens aan, die een traditionele historicus niet in geschreven bronnen vindt.

Tussen de historicus en de drie genoemde deeldisciplines moet wel een interactie zijn. Veel bouwhistorische zaken zoals prenten, tekeningen, bestekken, rekeningen, grondrenteboeken en stadskeuren bevinden zich in het archief en zullen door de historicus samen met de vakdeskundige moeten worden onderzocht.

De historie van bouwhistorie

Al in het eind van de 19de eeuw zien we de belangstelling voor gebouwen als kunstwerken ontstaan. Tegenwoordig duiden we dit aan met de term "architectuurgeschiedenis". Ten onrechte wordt de laatste tijd voor de bestudering van de bouwkunst ook de term "bouwhistorie" gebruikt. De bouwhistorie houdt zich echter bezig met de bouwkunde.

Uit de jaren om 1900 dateren ook de eerste studies over de geschiedenis van de stedebouw (Eisler, Peters en Brugman).

De archeologie, die zich oorspronkelijk alleen met klassieke zaken, later ook met pre-historisch onderzoek in Nederland bezig hield, gaat vanaf het tweede kwart van de 20ste eeuw kastelen onderzoeken. Hier wordt de term "muurwerkarcheologie" bij gebezigd als het over onderzoek van opgaand metselwerk gaat.

Onderzoek naar oude woonhuizen en bouwconstructies krijgt pas vanaf het midden van de jaren vijftig aandacht. Vanuit de monumentenzorg. Mensen als Meischke, Temminck Groll, Zantkuijl, Berends en Janse hebben in Nederland een eerste opzet gemaakt voor de vakdiscipline bouwhistorie. Zij hebben een aanzet gegeven voor een theoretische onderbouwing, voor onderzoeksmethoden en voor ordening van gegevens.

Een volgende generatie bouwhistorici zal het vak verder moeten ontwikkelen in praktische en theoretische zin. En daar staat de SBN voor en daarvoor worden studiehijeenkomsten zoals de SBN contactdag op 8 mei te 's-Hertogenbosch georganiseerd.

De bouwhistorie als praktische discipline

Herman Janse omschrijft bouwhistorie als '*de bestudering van de geschiedenis van het bouwen, het bouwvak, de constructies en de bouwmaterialen*'. In

wezen zou bouwhistorie dus een puur theoretische studie kunnen zijn. Toch werkt de bouwhistoricus zelden in heerlijk verwarmde studiezalen. Hij of zij is meestal bezig in vochtige kelders, tussen de spinnewebben en duivepoep, of op steenkoude, dan wel bloedhete zolders.

Bouwhistorie is een sterk aan de bouwpraktijk gebonden vakdiscipline. Kenmerken zijn o.a.:

- de bronnen van de bouwhistoricus zijn gebouwen, die tijdens het onderzoek meestal nog in gebruik zijn of worden verbouwd;
- de primaire opdracht is het gebouw als historische bron zo goed mogelijk te beheren, d.w.z. het onderzoek moet gericht zijn op behoud, restauratie en hergebruik;
- de zuiver wetenschappelijke doelstelling komt meestal op de tweede plaats.

Deze kenmerken houden in dat het onderzoek niet destructief mag zijn, zodat de bronnen vaak niet tot op de bodem kunnen worden onderzocht. De volgorde en de diepgang van het onderzoek worden vaak bepaald door het bouwproces.

Deze zeer moeilijke onderzoekssituatie vraagt een uiterste discipline van de bouwhistoricus. Zijn wetenschappelijk geweten moet sterk zijn, evenals zijn wil om het onderste uit de kan, of beter gezegd, uit het huis te halen. Hij moet zijn werk wetenschappelijk kunnen verantwoorden, ook al zijn de oorspronkelijke bronnen na de verbouwing niet meer aanwezig.

Ga daar maar eens aan staan in het stof en de herrie van een pneumatische hamer, onder een draaiende bouwkraan en met een vloekende uitvoerder om je heen.

Gelukkig wordt de positie van de bouwhistoricus gaandeweg beter en duidelijker, zodat er steeds meer vooronderzoek kan worden gepleegd, wat aanzienlijk beter te verrichten is en ook meer praktisch bruikbare gegevens opleverd.

Bovengenoemde "verzachtende omstandigheden" mogen echter niet verbloemen dat er in de bouwhistorie nog veel praktische zaken niet in orde zijn. Ik noem er enkele:

- een sluitende administratie van het onderzoek ontbreekt, zeker met het oog op de komende automatisering;

- het meten gebeurt vaak te grof en te onnauwkeurig. Meetmethoden dienen te worden ontwikkeld en waar mogelijk geautomatiseerd te worden;
- de wijze van tekenen dient tot op zekere hoogte geüniformeerd te worden;
- de samenwerking met aanverwante wetenschappelijke disciplines moet worden geïntensiveerd.

Kortom; de bouwhistorie moet methodologisch verder ontwikkeld worden en waar nodig worden geautomatiseerd.

Wat de methodologie betreft zullen bouwhistorici die bij de overheden werken zich sterk moeten maken. Van de particuliere onderzoeksburo's mag verwacht worden dat zij op het praktische/ uitvoerende vlak innovaties doorvoeren.

De bouwhistorie als wetenschappelijke discipline

Ook op theoretisch vlak is de bouwhistorie nog volop in ontwikkeling.

Kijken we even terug dan zien we dat voor W.O. II er in de Geïllustreerde Beschrijving (GB) en de "Voorlopige Lijst" alleen aandacht besteed is aan de gevels. Dat het aantal trapgevels hier domineert is tekenend voor de architectuur-historische benadering in die tijd. Ook studies als die van Sluyterman besteden alleen aandacht aan kunsthistorische zaken. De architect A.A. Kok gaat in de derde druk van zijn *Amsterdamsche woonhuizen* in 1943 als eerste in op de indeling van de woonhuizen.

Vanaf het midden van de jaren vijftig komen er onder invloed van de woonhuisrestauraties in Amsterdam, publikaties van de hand van R. Meischke, waarin ook het interieur en de constructies beschreven en geïllustreerd worden. Kort daarop volgt Zantkuijl met vergelijkbare artikelen. Janse verricht in dezelfde periode afzonderlijke studies naar bouwconstructies. Hij maakt ook de eerste proeven tot ordening van deze constructies. Tot een eerste typologische indeling komt Temminck Groll in zijn proefschrift over de Utrechtse stenen huizen. Hij gaat uit van de hoofdvorm van de huizen i.p.v. de gevels. Bouwconstructies komen er ook aan de orde. De indeling in typen en de onderlinge vergelijking ervan blijft echter een kunsthistorische werkwijze.

In *Het Nederlandse Woonhuis* uit 1969 gaat Meischke uit van een groeimodel, hetgeen een breuk is met de tot dan toe gebruikelijke typologische benadering.

Visser verrichtte in de jaren zestig baanbrekend werk met zijn studies over de percelering en de nederzettingsgeschiedenis (Delft en Schoonhoven).

Gedurende deze tijd blijft de Geïllustreerde Beschrijving echter beschrijvend en opsommend van opzet en draagt daardoor weinig bij tot een verdere ontwikkeling van de studie van huizen en nederzettingen. Bouwhistorische gegevens worden er mondjesmaat in verwerkt. De bruikbaarheid van de G.B. voor de monumentenzorg en de ruimtelijke ordening blijven daardoor beperkt.

Hierin komt pas vrij recent verandering met als keerpunt de G.B. over de Utrechtse huizen binnen de singels. Hier waren bouwhistorische gegevens in overvloed aanwezig en deze zijn ook benut. Ook de zuiver beschrijvende opzet is hier vervangen door een methode waarbij het materiaal bewerkt en gerangschikt is. Het is echter merkwaardig dat hierbij de verouderde methode van de typologische indeling weer uit de kast is gehaald. Voor het woonhuis- en het nederzettingsonderzoek is dit een gemiste kans. Ook het praktische nut voor de monumentenzorg en de ruimtelijke ordening lijdt onder deze aanpak.

In het recent verschenen eerste deel van *Huizen in Nederland* benadert Meischke de ontwikkeling van de huizen vanuit het bouwvak. Hij gebruikt echter voornamelijk archiefgegevens en gegevens van afzonderlijke huizen, die verkregen zijn uit bouwhistorische waarnemingen van Zantkuijl. Diepgaand bouwhistorisch onderzoek heeft slechts bij enkele panden plaatsgevonden. Gezien de grote kennis en ervaring van beide pioniers op het vlak van het woonhuisonderzoek mogen voor de drie nog komende delen nieuwe benaderingen en zienswijzen verwacht worden. Met name de onderlinge samenhang van de huizen en de relatie met de ondergrond en de percelering zou in het deel over de stad Amsterdam belicht kunnen worden.

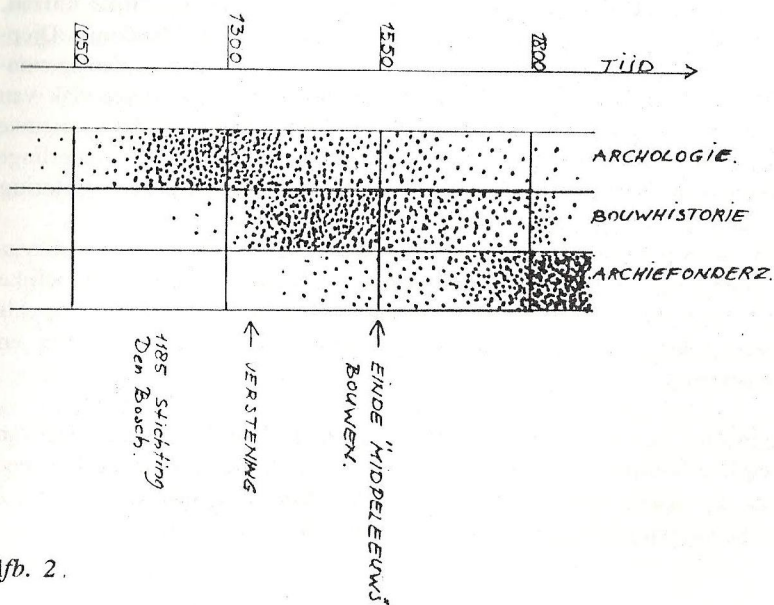
We zien dat in de loop van de 20ste eeuw de bouwhistorie zich uitkristalliseert en vanaf de jaren vijftig duidelijk vorm krijgt. De wetenschappelijke theorieën zijn nog volop in ontwikkeling. We zien zowel verbreding als verdieping. Aan deze vakinhoudelijke discussies moet de SBN vorm en inhoud geven.

Ik wil in dit kader hier een stelling deponeren, die aan de omschrijving van de discipline bouwhistorie, van Herman Janse die ik hiervoor aanhaalde, een dimensie toe voegt: *'Het onderzoek van het fenomeen stad als "stedelijk bouwwerk" is een grote, nieuwe uitdaging voor de bouwhistorie'*.

Onderzoek van het "stedelijk bouwwerk"

Met nederzettingsgeschiedenis van steden hebben zich in Nederland slechts weinigen bezig gehouden. Ik noemde reeds Eisler, Peters en meer recent Visser. In dit kader passen ook Taverne, Van der Woud, Smook en Van Voorden, al houden zij zich bezig met 17de - respectievelijk 19de en 20ste eeuwse ontwikkelingen.

Bouwhistorie kan, evenals de archeologie, wezenlijke gegevens aandraagen voor het onderzoek naar het ontstaan, de groei en de transformatie van steden. De bestaande onderzoeksmodellen zijn allen gebaseerd op archiefgegevens en kaartmateriaal. Van Voorden geeft in zijn studie *Schakels in stedebouw* modellen voor de ontwikkeling van ruimtelijke beelden en de vergelijking ervan in diverse perioden. Bouwhistorisch en archeologisch onderzoek leveren daarentegen maatvast, tastbare historische elementen van het "stedelijk bouwwerk". Vooral voor de studie over de vroegste periode (het ontstaan van steden uit pre-stedelijke nederzettingen en ontginningen) en de periode van de versterking en verstedelijking, die in ca. 1550 hun beslag hebben gekregen (afb. 2), zijn het bouw- en bodemarchief van essentieel belang.

Afb. 2.

De inbreng van bouwhistorie in deze is:

- inventarisatie van wat er nog aanwezig is uit diverse perioden;
- ordening naar grootte, rijkdom, functie, tijd;
- studie van technische zaken zoals het versteningsproces en de ontwikkeling van constructies en materialen;
- studie van de ondergrond (samen met archeologie) naar funderingen, kelders, verkavelingen;
- onderzoek naar de relatie tussen de huizen onderling, de openbare ruimte, de ondergrond en de waterhuishouding.

In Den Bosch is een theoretisch model ontwikkeld ter bestudering van de stad als stedelijk bouwwerk. Deze werkmethode is getoetst op zijn praktische uitvoerbaarheid. Tijdens de contactdag op 8 mei is dit werkmodel, het bouwblokonderzoek besproken en geïllustreerd.

Het bouwblokonderzoek zal in een volgende Nieuwsbrief worden behandeld.

Conclusies

Samenvattend kom ik tot de volgende conclusies:

- bouwhistorie is net als archeologie en kunstgeschiedenis een deeldiscipline van de historische wetenschap. Samenwerking met deze disciplines is van essentieel belang;
- bouwhistorie dient zich verder te ontwikkelen als herkenbare vakdiscipline;
- bouwhistorie is sterk praktijkgericht en praktijkgebonden, hetgeen bepalend is voor de werkwijze, de theorievorming en de producten;
- bouwhistorie dient zich in praktische zin te ontwikkelen door verbetering van de werkmethoden en waar mogelijk door automatisering. De particuliere bouwhistorische bureaus hebben hierin een belangrijke taak;
- bouwhistorie dient zich als wetenschappelijke discipline te verbreden en te verdiepen. De SBN en de overheidsinstituten zullen hieraan richting moeten geven;

Kortom: bouwhistorie houdt zich bezig met het onderzoek van het bouwen, het bouwvak, de constructies, de bouwmaterialen en de stad als "historisch bouwwerk".

Ad van Drunen

Bouwhistorisch onderzoek in Nederland (3)

De beroepspraktijk van een zelfstandig bouwhistoricus

Op 23 september 1992 belichtte ir. P.C. van Traa tijdens een door de KNOB georganiseerde studiedag de beroepspraktijk van een zelfstandige bouwhistoricus. Het navolgende artikel vormt een bewerking van zijn voordracht.

In Nederland bestaat er geen specifieke opleiding tot bouwhistoricus. Aangezien dit onderdeel van het restauratieproces tijdens mijn studie als restauratie-architect aan de (toen nog) TH te Delft nauwelijks werd behandeld, heb ik na het afstuderen als stagiair bij de afdeling monumentenzorg van de gemeente Utrecht de kneepjes van het vak geleerd.

Nadien heb ik in 1986 mijn bureau opgericht, een architectenbureau dat zich in eerste instantie vrijwel geheel toelagde op bouwhistorisch onderzoek. Langzamerhand is het architectenwerk daarbij gekomen, waardoor nu een verdeling is ontstaan van ongeveer 30% bouwhistorisch onderzoek en 70% architectenwerkzaamheden. Sedert ruim een jaar zijn wij ook in de Bondsrepubliek Duitsland op hetzelfde vakgebied actief. Binnen de bureaus in Nederland en Duitsland zijn, naast mijzelf, een oproepkracht en twee vaste medewerkers werkzaam.

De beroepspraktijk

Een zelfstandige bouwhistoricus/ca (voor het gemak houd ik het even bij de mannelijke vorm van het woord) heeft een gevarieerde en daardoor zeer interessante dagtaak. Hij beweegt zich tussen uitersten: dan weer staat hij tijdens vorstweer op een aangerijpte steiger te peuteren aan een muur, dan zit hij zomers - als de mussen van het dak vallen - op kantoor zijn bevindingen uit te werken, dan weer staat hij in een vochtige kelder te spitten terwijl zijn schoenen langzaam vollopen om vervolgens zwetend tussen de hanebalken een kapsant op te meten.

Ook wat betreft de onderzoeksobjecten beweegt hij zich tussen uitersten. Dan wordt een voormalig winkelpand van bijvoorbeeld de firma *De Gruijter* uit de twintiger jaren van deze eeuw beschreven - rijk gedecoreerde puien en fraaie tegeltableaux binnen - terwijl de dag daarop een complex van panden variërend van de dertiende tot de twintigste eeuw wordt onderzocht. Als een potentiële opdrachtgever ons benadert, wordt samen met hem ter plaatse een rondgang gemaakt. Zo kan de bouwhistoricus zich een beeld

vormen van de omvang van het onderzoek en de wensen van de opdrachtgever. Vervolgens wordt een op maat gesneden offerte uitgebracht. Wij hantieren daarbij twee uitersten in aanpak.

Minimaal leveren we een globale beschrijving. Dit behelst een niet-destructief onderzoek waarbij de situatie zo nauwkeurig mogelijk wordt vastgelegd. Foto's en tekeningen ondersteunen de beschrijving. Archiefonderzoek kan naar wens en noodzaak globaal of uitgebreid zijn. Indien noodzakelijk wordt een dergelijke beschrijving uitgebreid met een globaal technisch onderzoek, waardoor de opdrachtgever inzicht krijgt in de te verwachten restauratiekosten. Indien mogelijk - bijvoorbeeld in een onbewoond pand - wordt in overleg met de opdrachtgever besloten tot licht-destructief onderzoek. Dan moet gedacht worden aan het op bepaalde plaatsen verwijderen van betimmeringen, hier en daar wat pleister afhakken, het oplichten van enige vloerdelen en dergelijke.

Maximaal resultaat wordt bereikt bij het uitgebreid destructief onderzoek. Hierbij wordt het object als het ware laag voor laag uitgepeld. Gestart wordt met een complete opmeting, waarna de bouwhistorische gegevens op deze onderleggers worden ingetekend. Ook hier wordt vaak tegelijkertijd een technische opname gedaan om vast te stellen in hoeverre de (monumentale) constructie nog voldoet. Het uiteindelijke rapport omvat een vastlegging van de sporen in woord en beeld. Daarnaast worden de uitkomsten van het archiefonderzoek en die van het bouwhistorische onderzoek samengevoegd tot conclusies en aanbevelingen ten behoeve van het restauratieplan.

Op basis van de verkregen gegevens kan vervolgens binnen het bureau verder worden gewerkt aan de opstelling van een restauratieplan. Meestal heeft men reeds een architect aangetrokken en volgt de inschakeling van de bouwhistoricus in een laat, soms te laat stadium. Het is in die situatie van groot belang, dat deze aanbevelingen uit het bouwhistorisch rapport door de architect als harde randvoorwaarden in het ontwerpproces worden geaccepteerd.

Bij dit onderzoek wordt ook beroep gedaan op specialisten, bijvoorbeeld voor dendrochronologisch onderzoek. Aannemers worden ingeschakeld om onder begeleiding te ontpleisteren en de "voorsloop" uit te voeren. Omdat steigers bij aanvang van het onderzoek meestal ontbreken, wordt bij de eerste opmeting soms een hoogwerker ingeschakeld. Zo gebruikten wij bij een onderzoek in Groningen bijvoorbeeld een vrij grote hoogwerker met een reikwijdte van over de 25 meter.

Tussen deze minimum- en maximumvariant zijn nog legio vormen van onderzoek denkbaar. Helaas is de financiële positie van de opdrachtgever vaak doorslaggevend voor de vorm van onderzoek, terwijl natuurlijk het te onderzoeken object zelf en het doel van het onderzoek bepalend zouden moeten zijn.

Zoals eerder gezegd, wordt er een uitgebreide offerte opgesteld. Dit gebeurt enerzijds om de opdrachtgever duidelijk te maken hoe zijn geld besteed wordt, anderzijds om tijdens de uitvoering van het onderzoek geen misverstanden te krijgen over wat wel en wat niet onderzocht moet worden. Omdat dit vaak maatwerk is, valt eigenlijk geen indicatie te geven van de kosten gemoeid met onderzoek. Bij grote projecten - bijvoorbeeld complexen - werken wij op uurtarief, zij het met een vooraf vastgesteld maximum op basis van een schatting onzerzijds. Mocht tijdens het onderzoek blijken dat deze schatting niet haalbaar is, dan kan in een vroeg stadium reeds overleg plaatsvinden. Kleinere objecten en onderzoek van beperkte omvang kunnen vrij nauwkeurig worden ingeschat; hier offeren wij meestal een vast bedrag. Wij vinden dat het werk van de bouwhistoricus zich niet moet beperken tot het bouwhistorisch onderzoek *sec.* Als voorbeeld van andere werken kan genoemd worden het inventariseren en beschrijven van panden en het opmeten hiervan. Daarnaast moet de bouwhistoricus zich soms profileren als adviseur voor en tijdens het restauratieproces. Zijn kennis over oude constructiemethoden kan bijvoorbeeld van nut zijn indien de projectarchitect er niet uitkomt bij de planvorming. Het komt voor dat de bouwhistoricus zich ook moet verdiepen op het archeologisch vlak (zulks natuurlijk in overleg met de gemeentelijke- of provinciale archeoloog). Waar loudt per slot van rekening de bouwhistorie op en begint de archeologie?

Daarnaast dient de bouwhistoricus ook manager te zijn. Complexe onderzoeken vragen organisatietalent om onvoorziene omstandigheden - die zich negen van de tien keer voordoen - de baas te zijn. Als zelfstandige moet daarnaast ook het bureau geleid worden. Naast de administratie is de archivering van de bevindingen van groot belang, zodat in de verre toekomst nog teruggevallen kan worden op eerder onderzoek. Al met al is de bouwhistoricus een duizendpoot, die onmisbaar is in de aanloop tot en de uitvoering van het restauratieproces.

Wat betreft de technische hulpmiddelen en menskracht bij het onderzoek heeft het kleine zelfstandige bureau natuurlijk een achterstand op de grote instellingen. De computer is onmisbaar bij tekstverwerking en archivering. Omdat een deel van de opdrachten van ons bureau ligt in het architec-

tenwerk, hebben wij kort geleden een start gemaakt met het geautomatiseerd tekenen middels een computer-aided-design (CAD) programma. Gezien de daarmee gepaard gaande kosten, is een dergelijke omschakeling voor bouwhistorisch onderzoek alleen niet echt lonend.

Specialistisch onderzoek besteden wij meestal uit aan derden. De aanschaf van de daartoe noodzakelijke apparatuur, staat meestal niet in verhouding tot het sporadische gebruik ervan. Ook de omvang van projecten gerelateerd aan de omvang van het bureau kan een knelpunt zijn. Indien noodzakelijk kunnen wij delen van het werk aan collega's uitbesteden. In de competitie met de grote instellingen kan het kleine bureau op bouwhistorisch vlak het onderspit delven. Dergelijke instellingen dienen zich goed bewust te zijn van hun overwicht. Ons inziens zouden in een groeiende particuliere markt, de overheid en de gesubsidieerde instellingen moeten stimuleren en initiëren ten gunste van de particuliere bureaus en terughoudendheid moeten betrachten bij het in eigen beheer uitvoeren van projecten. Bouwhistorisch onderzoek kent in ons land een groeiende belangstelling, niet alleen van direct betrokkenen maar ook van het grote publiek. Vooral die laatste categorie is van groot belang, enerzijds omdat er zo een maatschappelijk draagvlak in de maatschappij aanwezig is dat welwillend staat tegenover het spenderen van geld voor bouwhistorisch onderzoek en anderzijds omdat het grote publiek bestuurders en beslissers met zachte dwang kan aanzetten tot het initiëren van bouwhistorisch onderzoek. Dikwijls wijzen historische verenigingen bestuurders op bouwhistorisch belangrijke objecten, die zonder onderzoek gesloopt dreigen te worden. Al deze burgerlijke alertheid ten spijt verdwijnen er in ons land nog veel bouwhistorische gegevens, waarvan geen kennis kan worden genomen.

Ik ondersteun dan ook van harte de oprichting van de Stichting Bouwhistorie Nederland. De Stichting moet bestuurders er van overtuigen, dat bouwhistorisch onderzoek vooraf aan een geplande renovatie- of restauratieronde eenvoudigweg een must is. Jammergenoeg is de verplichting van een onderzoek niet in de monumentenwet opgenomen.

Daarnaast zou de Stichting een soort keurmerk van bouwhistorici moeten ontwikkelen. Men zou kunnen denken aan een opzet verwant aan het architectenregister, zij het dat praktijkervaring en een gebleken vaardigheid in het produceren van een rapportage hier de doorslag zal moeten geven, bij het al dan niet opnemen van de bouwhistoricus in het register.

Opname in een dergelijk register betekent voor de opdrachtgever de zekerheid met een gekwalificeerde bouwhistoricus van doen te hebben.

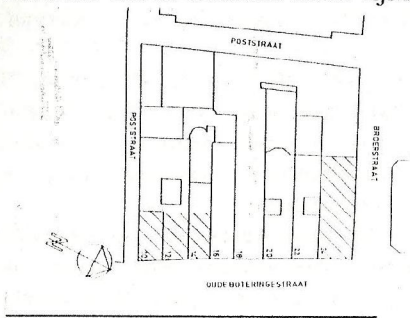
Daarnaast kunnen minimum-eisen gesteld worden aan vormen van onderzoek en rapportage. Promotie van het vak en controle op de uitvoering in de praktijk behoren ook bij de Stichting thuis.

Het mag duidelijk zijn dat het vak de pioniersfase van ruim dertig jaar geleden is ontgroeid en hard moet werken zich als zelfstandige discipline binnen het restauratieproces te positioneren.

Voorbeeld van een onderzoek

In de tweede helft van 1990 is in opdracht van de gemeente Groningen bouwhistorisch onderzoek uitgevoerd aan het zogenaamde Wolters-Noordhoffcomplex in de Groningse binnenstad¹. Na de ontruiming van het krakerscomplex, is het onderzoek op twee sporen gestart. Hoe goed ook voorbereid, liepen enige zaken anders dan gedacht. Het lag in de bedoeling de vier te slopen en vier te behouden panden geheel op te meten en vervolgens het bouwhistorisch onderzoek nauwgezet uit te voeren. Gevoedt door een zekere krakersangst, zijn echter de vier te slopen panden met groot geweld in enige dagen met de grond gelijk gemaakt. Derhalve is gestart met het opmeten van de te behouden panden, terwijl tevens noodonderzoek aan de overige vier panden is uitgevoerd. Tegelijkertijd werd door een ingehuurd aannemersbedrijf gestart met het onder begeleiding ontpleisteren.

Lopende het onderzoek bleek dat we te maken hadden met panden in ouderdom variërend van de dertiende tot de vijftiende eeuw (afb. 3)².

afb. 3.
Het onderzoeksterrein met gearceerd aangegeven de onderzochte panden.

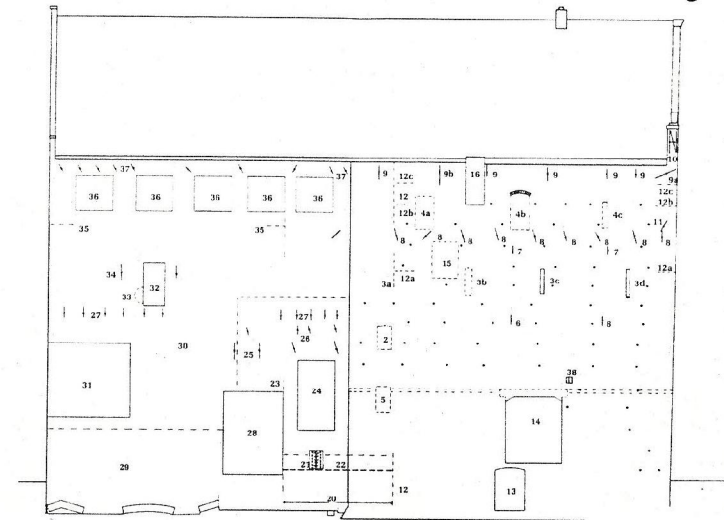
¹ Het onderzoek is uitgevoerd in samenwerking met bureau ir. A. de Gooijer te Maarsbergen.

² Alle afbeeldingen bureau VT van Traa Nederland.

Achtereenvolgens kwamen we tegen: Oude Boteringestraat 10 met een negentiende-eeuws geveltje voor een in oorsprong uit de tweede helft van de vijftiende eeuw daterend pand; Oude Boteringestraat 12 met een fraaie gevel uit 1764 en een casco dat teruggaat tot de late dertiende- vroege veertiende eeuw; Oude Boteringestraat 14 met een gevel uit het begin van de twintigste eeuw en een daar achter gelegen pand uit het begin van de vijftiende eeuw.

Bijzonder is nummer 24 - het zogenaamde Kalmershuis - op de hoek Oude Boteringestraat en de Broerstraat (zie afbeelding omslag). Dit pand moet in de eerste helft van de dertiende eeuw zijn gebouwd. Het heeft een grondvlak van 15 bij 9 meter met een kelder, een hoge zaalachtige verdieping daarboven, een lagere tweede verdieping en de zolder, dit alles met een totale bouwhoogte van bijna 25 meter. Het bijzondere aan dit pand is de vrij gave toestand waarin we het aantreffen.

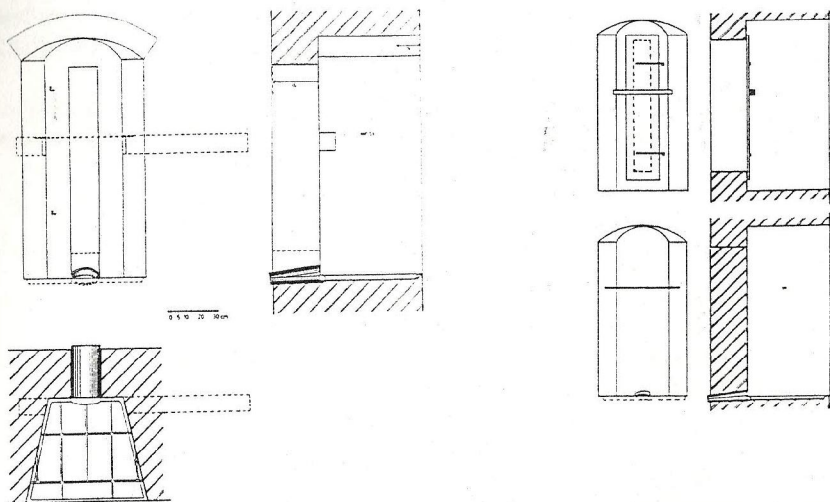
Bij de opmeting van de gevels is een hoogwerker ingehuurd. Bijzonder hieraan was dat bijna 15 meter horizontaal kon worden uitgeweken, waardoor het archeologisch onderzoek naast het pand niet hoefde te worden gestoord. De aldus ingemeten zijgevel, die na ongeveer vierhonderd jaar weer bloot was komen te liggen, is uniek te noemen (afb. 4). Het metsel- en voegwerk is

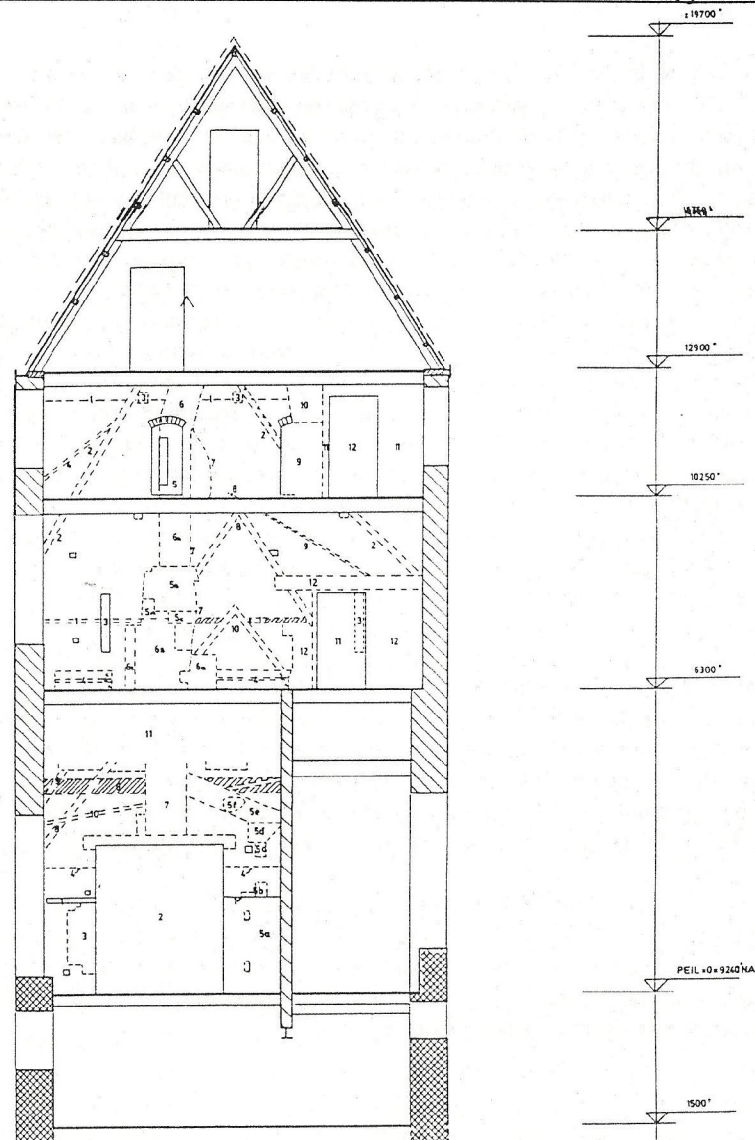
afb. 4. Opmeting van de zijgevel met aangegeven de aangetroffen bouwsporen. De rollaag ligt relatief dicht bij het maaiveld. De spleetvensteropening bevindt zich op het niveau van de verdieping nabij de hoek met de voorgevel.

authentiek, op enige verstoringen na. De geslotenheid van deze gevel toont aan dat bij de bouw op het naastliggende terrein al een bouwwerk met een hoogte van ongeveer 10 meter stond. Een rollaag in het metselwerk markeert vermoedelijk een verschil in bouwfase en manifesteert zich binnen als een zogenaamd varken, d.w.z. een metselgang met verlopende dikte om een waterpas bovenzvlak te verkrijgen. Dit zou verband kunnen houden met een winterstop.

Boven 10 meter hoogte vertoont het muurwerk een spleet, waar onder zich op het muurwerk een vervuiling aftekent. Deze spleet intrigeerde ons, omdat daar van binnen nog niets zichtbaar was. Bij de ontleistering tekende zich vervolgens een grote vensteropening af. Na verwijdering van de dichtmetseling bleek deze te bestaan uit een taps toelopende vensternis met aan de buitenzijde een slechts één kop brede spleetopening (afb. 5). In de dagkant van de vensternis zijn duimen teruggevonden waarop een luikje kon draaien. Dit luikje kon worden geborgd met een houten balkje van 10 cm in het vierkant dat in een uitgespaarde koker in het één meter dikke muurwerk weg kon schuiven. Voorwaar een beveiliging die op deze hoogte als enigszins overbodig voorkomt omdat de opening zo smal is dat niemand er ooit door komt.

Afb. 5. Aanzichten en doorsnede van de in de zijgevel vrijgelegde spleetvensteropening, die nadien tot wasbekken is omgebouwd.

Afb. 6. Opmeting van de achtergevel van het oudste bouwdeel met aangegeven de aangetroffen bouwsporen. Aangegeven zijn onder andere de opeenvolgende fasen van verhoging en verbreding van het achterhuis.

Uit de bodem van de vensternis konden we afleiden dat de nis naderhand als wasplaats is gebruikt, hetgeen de vervuiling aan de buitenzijde verklaart. Hiertoe was de bodem uitgehakt tot een ondiepe bak, die aansloot op een spuwer van twee holle dakpannen, opgenomen in de dichtzetting van de spleet. Restanten van een ijzeren staaf in beide dagkanten tonen aan dat er een waterbekken in de nis was opgehangen. Vermoedelijk als gevolg van de verhoging van het buurpand verloor het venster zijn functie. Op een praktische manier werd de vensternis toen tot wasplaats omgevormd.

Een tweede interessant gegeven vormt de oorspronkelijke achtergevel, nu inpandig door de bouw in fasen van een groot achterhuis (afb. 6). Vanaf de begane grond tot de hoogste verdieping is in deze muur de wordingsgeschiedenis van het achterhuis af te lezen. Op de afbeelding zijn kaplijnen en vloerniveaus uit de verschillende fasen van ophoging en verbreding zichtbaar. Verder is een spleetvensteropening zichtbaar, met daarnaast in het midden een stookplaats behorend tot de voorlaatste fase van het achterhuis.

Het bouwhistorische rapport omvat naast de opmetings- en bouwhistorische tekeningen een complete beschrijving van de aangetroffen bouwsporen. Het rapport wordt besloten met conclusies en aanbevelingen. Helaas bleek het ondanks de goede wil vanuit de gemeente Groningen niet mogelijk de project-architect te doordringen van het belang van deze bouwsporen. Wij stelden bijvoorbeeld voor een nieuw trappenhuis direct achter de oorspronkelijke achtergevel in het achterhuis te situeren. Daardoor was het mogelijk geweest de sporen van de wordingsgeschiedenis van het achterhuis als een soort stripverhaal over de volle hoogte vrij in het zicht te laten. Dit voorstel heeft het niet gehaald. Verder zijn vrijwel alle bouwsporen dichtgesmeerd en heeft een dikke pleisterlaag de laatste oneffenheid aan het oog onttrokken.

Ik hoop dat ik u in dit kort bestek de gevarieerde beroepspraktijk van de zelfstandige bouwhistoricus heb kunnen beschrijven. Het mag duidelijk zijn dat de bouwhistorie dan wel volwassen is geworden, maar dat er nog veel werk verzet zal moeten worden om deze volwassenheid op elk niveau in het restauratie-bouwproces geaccepteerd te krijgen.

P.C. van Traa

Boekbespreking Van boerenerf tot bibliotheek

De druk op de Nederlandse historische binnensteden is de laatste jaren met de ontwikkeling van vele ambitieuze en vooral ook prestigieuze plannen behoorlijk gestegen. Menige stad meent dat zij, net als in de jaren zestig, mee moet in de vaart der volkeren. In tegenstelling tot de jaren zeventig, toen kleinschaligheid heilig was, gaat de huidige ontwikkeling wederom met een schrikbarende schaalvergroting gepaard. Neem bijvoorbeeld de vele hotels in Amsterdam die zich achter een scherm van oude geveltjes verschuilen, maar hele bouwblokken hebben uitgehold en historische structuren hebben uitgewist. In tal van andere Nederlandse steden zijn dergelijke bouwprojecten in voorbereiding of al uitgevoerd.

De gevolgen van een dergelijke trend laten zich goed bestuderen bij onze zuiderburen, waar in steden als Gent, Brugge, maar vooral Antwerpen en Brussel de afgelopen tien jaar tientallen bouwblokken zijn 'verdwenen'. Dat wil zeggen verdwenen als historische bron, als onderzoeksterrein van de bouwhistorici en de archeologen. Slechts de gevels zijn in het gunstigste geval behouden gebleven (of in historiserende trant herbouwd) en vormen niet meer dan aangename decorstukken voor het binnenstadsleven. Het vervelende is dat de gemiddelde voorbijganger aan niets kan ervaren wat er allemaal aan historisch erfgoed is verdwenen.

Groningen is één van de Nederlandse steden waar de schaalvergroting goed wortel schiet en waar de stedebouwkundige randvoorwaarden schijnen te zijn gemaakt om genegeerd te worden. Zo ook bij het bouwblok aan de Oude Boteringestraat, waarbinnen zich de uitgeverij Wolters-Noordhoff had ontwikkeld. Het grootste deel van het bouwblok moest plaats maken voor de nieuwe openbare bibliotheek van de Italiaanse architect G. Grassi. Bij de gratie Gods mochten vier middeleeuwse huizen aan de Oude Boteringestraat blijven staan om het door het overspannen eisenpakket veel te groot uitgevalen gebouw enigzins te camoufleren.

Grootschalige ingrepen in historische binnensteden als die ter plaatse van het voormalige Wolters-Noordhoff-Complex (WNC) lijken slechts één enkel gunstig neveneffect te hebben. Want als er, vóór de definitieve vernietiging van de historisch gegroeide structuren, opdracht wordt gegeven voor (bouw-)historisch en archeologisch onderzoek van dergelijke complexen,

kunnen uit de verslaglegging daarvan buitengemeen interessante boeken ontstaan. Zo ook in Groningen!

Onder de weinig originele titel 'Van boerenerf tot bibliotheek' (het zoveelste 'van (-) tot (-) boek') verscheen onlangs een bijzonder grondige verslaglegging van het onderzoek ter plaatse van het voormalige WNC. In een duurzame gebonden, rijk geïllustreerde en bovenal betaalbare uitgave (584 blz.!), met handige uitklapbare plattegronden achterin, wordt deze plek in de stad in werkelijk al zijn aspecten belicht. In 21 hoofdstukken komen zaken als de bewoningsgeschiedenis, de geschiedenis van de uitgeverij Wolters-Noordhoff, het bouwhistorisch onderzoek, de opgraving met de diverse archeologische vondstcategoriën en zelfs de nieuwbouw uitgebreid aan bod.

Opmerkelijk is de bijdrage van 'een aantal bewonersters en gebruikers' over 'Een levend WNC 1985 - 1990' waarin vol overgave wordt verhaald over het leven in een bruisend krakersbolwerk en het dramatisch einde daarvan. Hoe interessant ook bijvoorbeeld de bijdragen van R. Alma over 'De bewoningsgeschiedenis tot de 19de eeuw' en van G. Kortekaas en H. Waterbolk over 'De opgraving', ik zal mij hier verder moeten beperken tot de twee bijdragen over het bouwhistorisch onderzoek en het bespreken van de andere bijdragen over laten aan terzake kundigen.

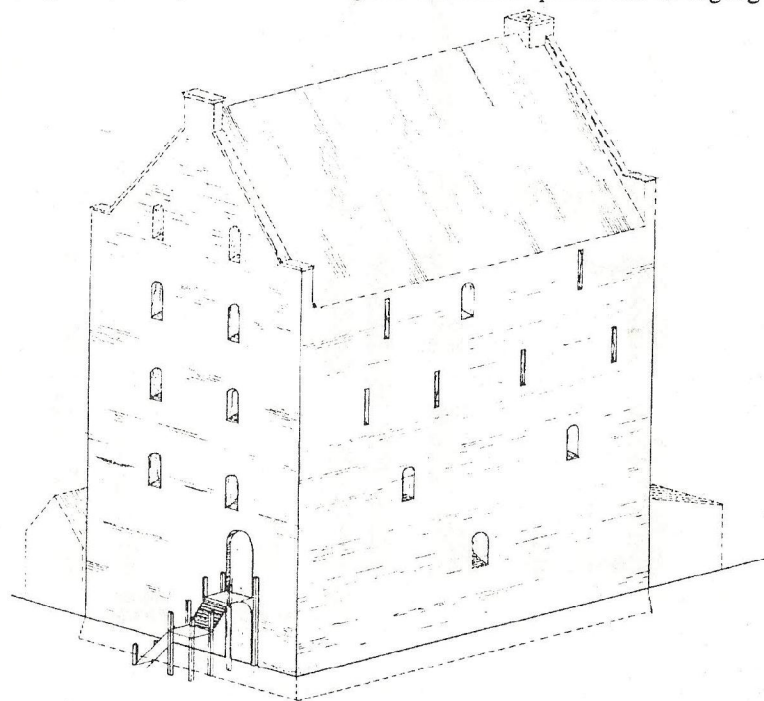
De eerste van de twee, 'Bouwhistorisch onderzoek van het voormalig Wolters-Noordhoff-Complex' door A. de Gooijer en P.C. van Traa, laat de resultaten zien van het onderzoek van een rij middeleeuwse panden langs de Oude Boteringestraat, waarvan een deel moest wijken voor de nieuwe bibliotheek.

Het is triest dat de te slopen panden niet of nauwelijks konden worden onderzocht, temeer omdat hier dan een rechtstreekse koppeling met het archeologisch onderzoek tot stand had kunnen komen. Gelukkig kon hierdoor des te meer tijd worden besteed aan het onderzoek van wat waarschijnlijk één van de meest interessante huizen van de Groninger binnenstad betreft: het zogenaamde Kalmershuis.

Dit grote, van oorsprong weerbare huis dateert in eerste opzet uit de dertiende eeuw en is, op de kap na, nagenoeg compleet tot in onze tijd bewaard gebleven. Het huis vormt voor eenieder die zich met stadskernonderzoek bezig houdt, of daarin geïnteresseerd is, een unieke bron. In een zestal hoofdbouwfasen schetsen de auteurs de ontwikkeling van het Kalmershuis door de jaren heen. Bovendien volgt er een uitgebreide beschrijving van de (voor bouwhistorisch onderzoek) soms unieke 'losse vondsten' zoals gebrand-

schilderd glas en fragmenten van een beschilderde linnen wandbespanning. De onderzoekers hebben in dit huis een ongekennde hoeveelheid gegevens over de vroegste stenen woonhuizen kunnen vastleggen en kunnen vergelijken met de -overigens schaarse- onderzochte 'tijdgenoten' in Groningen en andere steden. Dat dit laatste niet of nauwelijks in het artikel is vastgelegd, beschouw ik als een gemis. De vaststelling dat het huis tot het type van de bovenhalhuizen behoort kan best wat meer toelichting gebruiken. Het plaatsen in een breder kader van een huis van dergelijke importantie is toch het minste wat je mag verwachten.

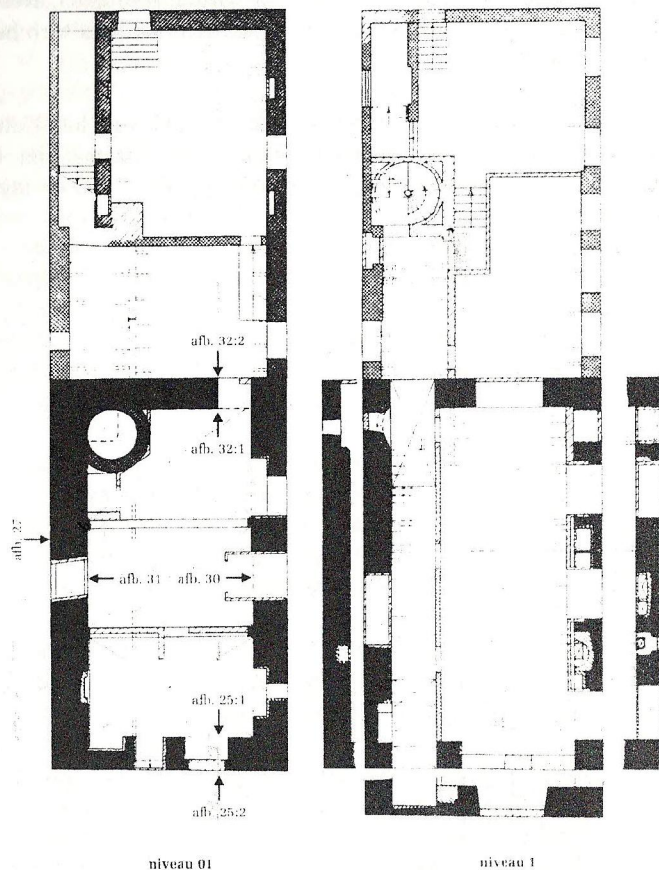
Ook de reconstructie van de oorspronkelijke toestand van het Kalmershuis zoals die in het boek wordt weergegeven is mijns inziens niet helemaal bevredigend (afb. 7). Met name de gereconstrueerde plaats van de ingang tot

Afb. 7. Kalmershuis, Oude Boteringestraat 24, reconstructie van de eerste fase (tek. bureau VT van Traa Nederland).

de bel-etage en de oorspronkelijke plaats van de haard daar, zijn op zijn minst discutabel.

Het plaatsen van de hoofdingang (met een houten trap) recht boven de kelderingang aan de rechterzijde lijkt niet erg logisch. Zeker als je bedenkt dat er later aan de linkerzijde een spiltrap en een gang ontstaan, lijkt de plaat-

Afb. 8. Kalmershuis, Oude Boteringestraat 24, plattegrond van de kelder (0.1) en de begane grond (1) (tek. bureau VT van Traa Nederland).

sing van de ingang aan die zijde aannemelijker. Dit vermoeden wordt nog eens versterkt door de aanwezigheid van een groot aantal opeenvolgende rookkanalen tegen de rechter zijwand. Deze kunnen eenvoudig de sporen van de oorspronkelijke, nooit aangetoonde haard hebben uitgewist. De door de auteurs tegen de achterwand van de zaal geplaatste haard is moeilijk hard te maken door het ontbreken van sporen van het oorspronkelijke rookkanaal op deze plaats en de aanwezigheid van een aantal vensters uit de bouwtijd die een rookkanaal eenvoudig in de weg zitten. Tenslotte past de plaatsing van de stookplaats tegen de achterwand absoluut niet in de opzet van analoge huizen van gelijke ouderdom in Groningen, Lübeck, Utrecht en Gent; daar blijkt de oorspronkelijke haard consequent tegen één van de zijmuren gesitueerd te zijn geweest.

Een ander minpuntje betreft sommige tekeningen. Tekeningen die uitstekend geschikt zijn voor een ambtelijke onderzoeksrapportage, zijn lang niet altijd geschikt voor een publikatie voor een ruimer publiek.

Het ware beter geweest de lezer niet te confronteren met architectentekeningen met een wirwar van bouwsporen. Bewerkingen hiervan, met vooral veel weggelaten, niet in de tekst besproken fenomenen, zijn veel beter leesbaar.

Een bouwhistorisch verslag is volledig afhankelijk van goed leesbare tekeningen; (te) moeilijke tekeningen werken voor de lezer eerder afschrikwekkend dan wervend. Ik beschouw het -de perspectieven maken overigens veel goed- als een gemiste kans, hoewel ik me terdege beseft dat het 'even' bewerken van de tekeningen ten behoeve van een publikatie met name door een partikulier bureau niet altijd een haalbare zaak is.

Vormt het verslag van het onderzoek in het Kalmershuis, ondanks het bovenstaande, een waar hoogtepunt, een tweede hoogtepunt in dit boek is zeker de bijdrage van F.J. van der Waard, *'Middelleeuwse stenen huizen in de stad Groningen'*.

Met dit artikel loopt Van der Waard vooruit op zijn op handen zijnde dissertatie *'De constructieve en typologische ontwikkeling van huizen in de stad Groningen van 1200 tot 1650'*.

In een goed leesbare bijdrage gaat de auteur in op zaken als voorkomen, opbouw, indeling en functie van de huizen. Het aangename is dat deze zaken vooraf worden gegaan door een inleiding over bouwhistorisch onderzoek in het algemeen en het nut hiervan. Voor een bundel als deze, gelezen

door mensen uit verschillende vakdisciplines, is dit absoluut geen overbodige zaak!

Ook komen de bouwkundige aspecten zoals metselverbanden, muren, balklagen en kapconstructies uitgebreid aan bod. De vergelijking met grote stenen huizen in andere steden, met name Lübeck en Utrecht is hier zeker op zijn plaats, maar blijft aan de magere kant. In de komende publikatie zou deze vergelijking zeker doorgetrokken kunnen worden naar zeer gelijkende voorbeelden -zeker wat de kelder en zaal betreft- uit bijvoorbeeld Den Bosch en Gent.

Over deze bijdrage kan ik verder kort zijn: dit smaakt naar meer! Het behoeft dan ook geen uitleg dat ik met bijzonder veel belangstelling de komende dissertatie van Van der Waard tegemoet zie.

Tenslotte toch nog iets over de bijdrage van de architecten over de nieuwbouw. Het is er één van een bedenkelijk soort en je kunt je afvragen of het wel in dit boek thuis hoort. We zullen het maar beschouwen als het laatste hoofdstuk over de geschiedenis van de plek (de zwarte bladzijde?).

In de gebruikelijke omzichtige geheimtaal die ontwerpers immer menen te moeten bezigen, komt men tot de conclusie dat de monumenten zich maar moeten aanpassen aan de nieuwbouw, in plaats van andersom! Deze opvatting komt overigens in het brute eindresultaat duidelijk tot uitdrukking. In de woorden van de verantwoordelijke wethouder Gietema in diens inleiding heet dit *'het overstijgen van onze goedbedoelde stedenbouwkundige voorwaarden'*. Of hier overstijgen in kwalitatieve zin danwel in kwantitatieve zin is bedoeld, vermeldt de wethouder niet. Als dit voorbeeld representatief is voor de Groninger politiek ten aanzien van de historische binnenstad, dan vrees ik dat er de komende jaren zeer veel werk te verzetten zal zijn voor archeologen en (bouw)historici. Hopelijk is de Stichting Monument en Materiaal dan wel steeds in de gelegenheid om daarover dit soort schitterende boekwerken uit te geven.

Ronald Glaudemans

P.H. BROEKHUIZEN e.a. (red.) - *Van Boerenerf tot bibliotheek; Historisch, bouwhistorisch en archeologisch onderzoek van het voormalige Wolters-Noordhoff-Complex te Groningen* (Groningen 1992), ISBN 90-72177-03-7, gebonden, 584 blz. Te bestellen bij **Stichting Monument en Materiaal**, Lutkenieuwstraat 9, 9712 AW Groningen.

Klassieke bouwhistorie "Bouwkundige studies van huizen in Pompeii" muurwerk, maatvoering en ontwerp

Onder deze titel verscheen het proefschrift waarmee Kees Peterse op 4 juni j.l. promoveerde aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Het proefschrift is een bundeling van eerder verschenen artikelen over maatvoering en ontwerp van huizen in Pompeii. Nieuw is de bijdrage over de muurwerkanalyse als bron voor de kennis van de bouwkundige geschiedenis van Pompeii. Peterse is bouwkundige, die bij toeval tussen de klassieke archeologen terecht is gekomen. Zijn specifieke technische kijk op bouwwerken is even revolutionair als verfrissend voor klassieke archeologen. Een bouwkundige is getraind in het driedimensionaal waarnemen en in het analyseren van maten en verhoudingen. De kennis over bouwmaterialen en de wijze waarop deze kunnen worden verwerkt, vereist een grondige bouwkundige scholing. De samenwerking tussen de bouwhistoricus en zijn promotores, de archeologen J.A.K.E. de Waele en V.M. Strocka heeft niet alleen voor Pompeii zijn vruchten afgeworpen. In zijn toespraak wees De Waele op de meerwaarde die "de jonge doctor" aan het archeologie-onderwijs aan de Nijmeegse Faculteit heeft gegeven. Helaas kon de promotor geen vervolg van deze bouwhistorische inbreng in het Nijmeegse klassieke archeologisch onderwijs toezeggen. Bij het boven- en ondergrondse onderzoek naar middeleeuwse gebouwen en nederzettingen is de situatie niet veel anders. Zowel op het vlak van het onderwijs, als bij de uitvoering van onderzoek is meer samenwerking tussen archeologie en bouwhistorie wenselijk.

A. v. D.

Erratum

Bij de boekbespreking door Everhard Jans van *'Boerderijen in Twente'* (Nieuwsbrief 5, p. 20-23) dient op bladzijde 23 aan het einde van de eerste alinea de passage "(...) door het in 1973 via de SHBO ingevoerde begrip 'dekbalk'" vervangen te worden door "(...) door het in 1983 door D.J. de Vries ingevoerde begrip 'voetbalk'".

Korstmossen en muurbloempjes

BARTELS, M., H. CLEVIS en **F.D. ZEILER** - *Van huisvuil en huizen in Hasselt; opgravingen aan het Burg Royerplein* (Kampen 1993).

BEEK-MULDER, I. van en **M. POLMAN** - *De Hallen in Haarlem*, Kleine Monumentenreeks (Zwolle 1993).

BOER, P., W. HUIJSMANS en **J. TEUNIS** - 'Het hopmanshuis; het huis met de 99 vensters', *Archeologie en bouwhistorie in Zwolle I*, (Zwolle 1993), 9-21.

EVERAERT, G., M.C. LALEMAN en **D. LIEVOIS** - 'Het huis met de houten achtergevel; een nieuwe synthese', *Stadsarcheologie, bodem en monument in Gent* 16, 3 (1992), 21-36.

HAUSBAU UND WIRTSCHAFTSGESCHICHTE IN RHEINLAND-PFALZ, *Jahrbuch für Hausforschung*, Band 41 (Marburg 1993), ISBN 3-89445-148-3.

MEISCHKE, R. en **K. OTTENHEYM** - 'Honselaarsdijk: tuin en park; speelhuis (1636) en nederhof (1640-1644)', in: *Jaarboek Monumentenzorg 1992* (Zwolle/Zeist 1993), 118-141.

PETERSE, K. - *Bouwkundige studies van huizen in Pompeii; muurwerk, maatvoering en ontwerp* (Nijmegen 1993).

STENVERT, R. - 'Goed voorbeeld doet goed volgen: ordeboeken en poortjes', in: *Jaarboek Monumentenzorg 1992* (Zwolle/Zeist 1993), 97-117.

STENVERT, R. en **M. GROOTHEDDE** - *Van dekzand tot kapsant; het Adamanshuis aan de Oude Wand* (Zutphen 1993), ISBN 90-74722-01-06.

STRIJBOS, H. - 'Kempense gotiek: een veel gehanteerd begrip met een onduidelijke inhoud', in: *Jaarboek Monumentenzorg 1992* (Zwolle/Zeist 1993), 44-70.

TEUNIS, J. - 'De Drie Stokvissen; Een onderzoek naar de achtergevel van Melkmarkt 38-40', *Archeologie en bouwhistorie in Zwolle I*, (Zwolle 1993), 64-69.

TEUNIS, J. - 'Fraterhuizen en woonhuizen; Restauratie van het Celecomplex', *Archeologie en bouwhistorie in Zwolle I*, (Zwolle 1993), 118-132.

VRIES, D.J. de - ''Soe dattet een Ewych Werck mach bliven'; de bouw van de Onze Lieve Vrouwetoren of Peperbus te Zwolle', in: *Jaarboek Monumentenzorg 1992* (Zwolle/Zeist 1993), 71-96.

Illustratie voorzijde: Voorgevel van het Kalmershuis met aangegeven de aangetroffen bouwsporen (tek. bureau VT van Traa Nederland).